

Joanna Adamik

(rec.) Przemysław Makarowicz, *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*, Archaeologia Bimaris – Monografie, t. 3, Poznań 2010, 445 stron

W 2010 roku w ramach serii wydawniczej *Archaeologia Bimaris* ukazała się praca Przemysława Makarowicza poświęcona społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego (dalej: TKK). Publikacja ta stanowi pierwsze monograficzne ujęcie całego omawianego kręgu kulturowego, jakie ukazało się od momentu wydania pierwszego opracowania kultury trzcinieckiej w Polsce autorstwa Aleksandra Gardawskiego (1959). Książka ta składa się z siedmiu rozdziałów, poprzedzonych *Wstępem*, oraz z *Zakończenia*, *Bibliografii* i streszczenia w języku angielskim. Tekst uzupełniają liczne (ponad 190) ryciny oraz tabele.

Zasadniczym celem prezentowanej pracy jest, jak zaznaczono we *Wstępie*, „skonstruowanie narracji, która oddawałaby istotę złożoności mentalno-materialnej społeczności kręgu trzcinieckiego” (s. 9). W tym celu autor dokonuje wieloaspektowej charakterystyki TKK, a także próbuje określić przyczyny i mechanizmy zmiany kulturowej, efektem której było powstanie tego ugrupowania.

Zakres terytorialny pracy obejmuje ekumenę kręgu trzcinieckiego, tj. w ujęciu badacza tereny między dorzeczem Prosną na zachodzie, Desny i Sejmu na wschodzie, strefą pojezierną Niżu Polskiego i dorzeczem Niemna na północy oraz Dniestru i Prutu na południu¹ (s. 9, ryc. 1.1; por. uwagi na s. 16). Ramy chronologiczne obejmują natomiast okres kształtowania się, a następnie rozwoju TKK (w przybliżeniu II tys. BC – s. 9).

Rozdział I poświęcony został charakterystyce przestrzenno-chronologicznej kręgu trzcinieckiego, który był jedną z najrozleglejszych struktur kulturowych epoki brązu, obejmującą swoim zasięgiem strefy lasu i lasostepu pogranicza Europy Środkowej i Wschodniej. Tak ogromny zasięg ekumeny tego kompleksu wpływał na jego postrzeganie jako elementu większego zespołu kultur (s. 15–16). Zdaniem P. Makarowicza wszelkie próby zróżnicowania omawianego kręgu kulturowego są dyskusyjne, dlatego też rezygnuje on z rozbijania go na poszczególne taksony. Zamiast tego przy charakterystyce „wewnątrzsystemowej” TKK opiera się on głównie na podziałach na strefę nizinną i wyżynną oraz wschodnią i zachodnią (s. 16–18).

Nie mniej dyskusyjnym zagadnieniem poruszonym w tej części pracy są kwestie chronologii i periodyzacji. Autor dokonuje najpierw skrótowego przedstawienia funkcjonujących już w literaturze systemów periodyzacji rozwoju TKK (por.

wykaz na s. 19 oraz tab. 1.1–1.5, ryc. 1.2–1.7). Na kolejnych stronach analizowanego rozdziału (s. 30–54) prezentuje natomiast nową wersję chronometrii radiowęglowej. Jak podaje, dla TKK uzyskano ogółem 240 dat ¹⁴C z 45 miejscowości (ryc. 1, 8), z czego większość pochodzi z Wyżyny Małopolskiej, Lubelskiej i Pogórza Karpackiego, środkowego Nadnieprza oraz z Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. Istotne jest to, że znaczna część uzyskanych w ten sposób dat (192 daty radiowęglowe) jest zgodna z chronologią określoną metodami archeologicznymi. Potwierdza ona zatem wiele wcześniejszych ustaleń w tej kwestii. W oparciu o wszystkie przedstawione tu źródła autor proponuje następujący obraz zdarzeń: „Najstarsze zespoły „trzcinieckie” pojawiają się około roku 1900 BC na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej” (s. 32–33). W pasie wyżyn południowopolskich zespoły omawianego ugrupowania „rejestrwane są generalnie od około 1800/1750 BC” (s. 45), przy czym, jak się wydaje, najwcześniej pojawiają się one we wschodniej części tej strefy (Polesie Lubelskie i Wyżyna Lubelska). Niemal współczesne, bo pochodzące „nieco z przed 1600 BC” (*ibidem*) zespoły typowe dla omawianej jednostki kulturowej, ujawniono na Wyżynie Wołyńskiej i Przedkarpaciu oraz na obszarze środkowego Naddnieprza. Najpóźniejsze (połowa II tys. BC) rozpowszechnienie się stylistyki „trzcinieckiej” udokumentowane zostało dla terenów Niziny Poleskiej zajętej głównie przez „sośnicki” wariant TKK. Wszystkie te obserwacje w znacznej mierze „odpowiadają [...] wcześniejszym ustaleniom na temat chronologii pojawienia się i przesuwania zjawisk „trzcinieckich” z północy [...] na południe [...], i z zachodu ku wschodowi” (*ibidem*).

Dwa kolejne rozdziały poświęcone zostały zagadnieniom osadnictwa (s. 55–130) i gospodarki (s. 131–199) TKK. Społeczności „trzcinieckie” okupowały znaczne obszary o odmiennych środowiskach geograficzno-przyrodniczych (por. uwagi na s. 56–63). Czynnikiem ten z kolei wpływał na stosowanie przez nie konkretnych preferencji i zwyczajów osadniczych oraz gospodarczych. Jak zaznacza P. Makarowicz główna oś podziału przebiegała tutaj „między północną, zasadniczo niziną, i południową, zasadniczo wyżynną (łącznie z pogórzami) częścią [...] ekumeny” (s. 56) kręgu trzcinieckiego.

Niezależnie od warunków środowiskowych, regułą dla TKK było koncentrowanie osadnictwa wzdłuż dolin rzecznych i ich bezpośredniego zaplecza. W dużo mniejszym stopniu zasiedlane były natomiast tereny wysoczyzn, a zwłaszcza rejonu znajdują-

¹ Przemysław Makarowicz dokonuje przesunięcia granicy TKK na północ (por. uwagi na s. 16).

ce się w ich głębi (s. 62–80). Pewna prawidłowość obserwowana jest także w przypadku relacji do wcześniejszego osadnictwa – społeczności TKK najchętniej zakładały swoje osiedla na terenach wcześniej niezantropogenizowanych (s. 81–82).

Ludność „trzcinięcka” pozostawiła po sobie różnego rodzaju osiedla (s. 83–99). W omawianej pracy wydzielone zostały takie ich typy jak: „osady stabilne długotrwałe z wieloma fazami budowlanymi, osady stabilne wielosezonowe, osady stabilne sezonowe (jednosezonowe), obozowiska (punkty etapowe) i koczowiska (ślady penetracji)” (s. 83). Niezależnie od typu formowały one mikroregiony osadnicze, funkcjonujące w tym samym horyzoncie czasowym. Niekiedy w skład takiej aglomeracji, obok różnego typu osiedli, wchodziły również cmentarzyska² (s. 99–111).

Kwestia podstaw gospodarczych omawianego ugrupowania została podjęta w rozdziale III. W tej części pracy Autor skupia się przede wszystkim na próbie dokonania „kompleksowej charakterystyki ekonomiki TKK” (s. 131) przy uwzględnieniu stosowanych strategii wytwórczych i przyswajających oraz gospodarki surowcowej.

Podobnie jak w przypadku osadnictwa, także i w gospodarce społeczności kręgu trzcinięckiego wykazywały znaczną elastyczność (s. 131 n.). Ludność tego ugrupowania kulturowego prowadziła dwutorową gospodarkę żywnościową, której podstawą był chów zwierząt domowych (s. 141–157) lub uprawy zbożowe (s. 133–141). W poszczególnych enklawach strategię tę uzupełniano niekiedy myślistwem, rybołówstwem i zbieractwem (s. 158–159). Autor dokonuje również skrótego przeglądu poszczególnych gałęzi gospodarki surowcowej analizowanych społeczeństw.

Rozdział IV poświęcony został „trzcinięckiej” obrzędowości pogrzebowej. Regułą dla omawianego ugrupowania był zwyczaj chowania zmarłych w miejscach wyodrębnionych: na cmentarzyskach lub też w pojedynczych grobach (s. 203 n.), rzadziej na terenie osad (s. 220). Szereg prawidłowości wykazuje również rozmieszczenie w skali makroterytorialnej stanowisk funeralnych w ramach ekumeny TKK. I tak cmentarzyska i pojedyncze groby kurhanowe grupują się głównie w jego południowej, wyżynnej części (ryc. 4.1). Z kolei odpowiadające im obiekty pozbawione nasypów kurhanowych, poza strefą wyżyn, tworzą znaczne koncentracje także na obszarach nizinnych i równinnych północnej (północnwschodniej) enklawy omawianego ugrupowania (ryc. 4.2). Nieco inaczej przedstawia się dystrybucja cmentarzysk i pojedynczych grobów ciałopalnych oraz birytualnych w stosunku do analogicznych obiektów z obrzędkiem szkieletowym (s. 205–206, 243–244). Te pierwsze generalnie częściej występują w północnej części ekumeny TKK (ryc. 4.3), podczas gdy inhumacja dominuje w jego południowej, wyżynnej strefie (ryc. 4.4). Groby zbiorowe rejestruje się natomiast głównie w zachodniej prowincji TKK (ryc. 4.5).

Jeszcze dalej idące podobieństwa w obrzędku pogrzebowym całego kompleksu trzcinięckiego widoczne są w przypadku lokalizacji stanowisk sepulkralnych. Większość cmentarzysk i pojedynczych grobów sytuowano zazwyczaj na wyekspono-

wanych, górujących nad otoczeniem, formach terenowych (s. 207 n.). Pewne odrębności dotyczą natomiast topografii obiektów kurhanowych i płaskich. Pierwsze z nich, zarówno pojedyncze kopce, jak i ich grupy wznoszono przeważnie na wzniesieniach w głębi wysoczyzny lub na wyniesionych partiach teras nadzalewowych. Cmentarzyska i pojedyncze groby płaskie lokowano natomiast na wzniesieniach w obrębie niższych teras rzecznych oraz na cyplach, wzniesionych ponad doliny rzek (s. 210–213). Ciekawie prezentują się również relacje omawianych form grzebalnych w stosunku do wcześniejszego osadnictwa. Regułą okazuje się wznoszenie kurhanów na wcześniejszych cmentarzyskach kurhanowych kultury ceramiki sznurowej i kultury środkowodnieprzańskiej. Groby płaskie zakładano natomiast na terenach niezantropogenizowanych (s. 213–216; 218–219). Na kolejnych stronach badacz dokonuje również charakterystyki założeń grzebalnych oraz omawia organizację struktur cmentarzysk TKK (s. 220–228).

Dla „trzcinięckiej” obrzędowości pogrzebowej typowe jest stosowanie różnych zabiegów związanych ze sposobem traktowania ciał zmarłych (s. 242–269). Społeczności tego ugrupowania już od początku swojego istnienia grzebały zmarłych niespalonych, zazwyczaj w pozycji skurczonej na boku. Możliwe też, że we wczesnych fazach rozwoju TKK stosowano zwyczaj spalania konstrukcji grobowej lub stosu, którego wynikiem było nadpalanie zwłok (kości). Nieco młodsze chronologicznie jest zapewne, ciałopalenie zwłok³. Na szczególną uwagę zasługują również groby zbiorowe, stanowiące jeden z najbardziej typowych elementów obrzędowości pogrzebowej społeczności TKK. Według autora „trzcinięckie” pochówki tego typu są efektem „gromadzenia przez kilkadziesiąt, a nawet przez kilkaset lat zmarłych”, uważanych za „członków określonej grupy pochodzeniowej” (s. 245–246). Wśród zwyczajów grzebalnych społeczności TKK uwagę zwraca również obecność pochówków cząstkowych, tj. takich, które zawierają niekompletny (rozczłonkowany lub pozbawiony głowy) szkielet.

Rozdział poświęcony „trzcinięckiej” obrzędowości funeralnej zamyka „próba rekonstrukcji” ceremoniału pogrzebowego społeczności TKK (s. 276–280).

Poza scharakteryzowaną już sferą funeralną Autor zwraca również uwagę na stosunki społeczne (rozdział VI). Jako pierwsze omówione zostały wielkość i struktura grupy (s. 283–291). Z przytoczonych w książce ustaleń wynika, że wielkość wspólnot mieszkających w stabilnych osadach kręgu trzcinięckiego, a także wielkość mikroregionu i liczebność zasiedlających go populacji były w znacznej mierze uzależnione od zajmowanego środowiska; w strefie wyżynnej (poza paraniżową) były one zazwyczaj większe niż na terenach nizinnych.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w tej części pracy jest próba określenia form organizacji społecznej i politycznej (s. 292–295). Zdaniem Autora główną zasadą organizacji społecznej były „więzy krwi”, rozumiane jako kategoria kulturowa, a nie wyłącznie biologiczna, związana z systemem doboru partnerów małżeńskich (s. 293). Związki spokrew-

² W tym kontekście niezwykle wymowna jest uwaga o mikroregionach osadniczych ze stanowiskami sepulkralnymi, jako „przestrzeni społeczno-kulturowej, w której centralną pozycję zajmowały właśnie cmentarzyska” (s. 111).

³ Do kategorii grobów ciałopalnych Autor zalicza „groby (pochówki) typowo ciałopalne, w których kości zsypywano do jam lub urn” w przypadku których „akt spalania miał miejsce poza jamą grobową” (s. 242–243). Groby, w których zmarłych palono razem z konstrukcją grobową, traktuje natomiast jako pochówki nadpalane (*ibidem*).

nionych i spowinowaconych rodzin, zasiedlających osadę lub mikroregion, tworzyły prawdopodobnie przekazywane po linii żeńskiej lineaż, czyli grupy pochodzeniowe wywodzące się od wspólnego przodka-protopolasty. Jak zaznaczono na kolejnych stronach „hipotetycznie można założyć, że szereg takich lineażów tworzył większą grupę pochodzeniową – ród” (s. 295).

Jeżeli chodzi natomiast o kwestię form rankingu społeczności „trzcienieckiej” to wydaje się, iż mamy tutaj do czynienia raczej z prostym rankingiem, w którym ranga jednostki zależy od pozycji w systemie pokrewieństwa i roli społecznej (s. 322). Jedynie w niektórych rejonach (zwłaszcza tzw. strefa „kurhanowa” w południowej, wyżynnej enklawie kręgu trzcienieckiego; s. 322, 328–329), mogło dojść do wykształcenia się, zapewne pod wpływem oddziaływań płynących z kręgu kultury Otomani/Füzesabony, zindywidualizowanych elit.

Kwestia relacji społeczności „trzcienieckich” z współczesnymi im ugrupowaniami kulturowymi została szczegółowo omówiona w ramach rozdziału VI. Abstrahując od zajmujących znaczną część tego rozdziału kwestii dystrybucji wyrobów luksusowych (w mniejszym stopniu ceramiki) należy zwrócić uwagę przede wszystkim na istnienie w II tys. BC sieci szlaków komunikacyjnych łączących strefy bałtycko-transkarpacką i bałtycko-pontyjską. Zdecydowanie najważniejszą rolę odgrywało tutaj te pierwsze, łączące społeczności kultury Otomani/Füzesabony z ugrupowaniami TKK.

Zadaniem ostatniego, VII, rozdziału jest próba zarysowania najważniejszych czynników i mechanizmów genezy TKK, a także charakterystyka rozwoju struktur trzcienieckich. Omówiono w nim także rolę kręgu trzcienieckiego w ówczesnym świecie środkowowschodnio-europejskiej epoki brązu.

Punktem wyjścia dla rekonstrukcji genezy (s. 379–387) omawianego ugrupowania jest dla P. Makarowicza analiza źródła pochodzenia najbardziej typowych dla niego wzorców z zakresu obrzędowości pogrzebowej: kurhanów (s. 379–377), pochówków kolektywnych (s. 377–383), sposobu traktowania zmarłych (zwłaszcza dekompozycja zwłok – s. 383–384, i kremacja – s. 384–386), a także stylistyki ceramiki naczyniowej (s. 386–387) i wyrobów krzemienych (s. 387). Przedstawione na kolejnych stronach ustalenia genezy wyżej wymienionych cech TKK pozwoliły mu na sformułowanie kilku wniosków: po pierwsze, początki omawianego kompleksu kulturowego wiążą się z jego strefą północną, niżową, rozciągającą się pomiędzy międzyrzeczem dolnej i środkowej Wisły i Warty a Pojezierzem Mazurskim i północnymi rejonami Niziny Mazowiecko-Podlaskiej. Po drugie, jego powstanie należy łączyć z tradycjami ugrupowań schyłkoweoneolitycznych (kultura amfor kulistych, kultura ceramiki sznurowej i kultura środkowodnieprzańska, kultura pucharów dzwonowatych, kultura iwieńska) i kulturami subneolitu leśnego. W sferze rytualnej najistotniejsze inspiracje (zwyczaj sypania kurhanów, pochówki zbiorowe, zabiegi dekompozycji ciał, nadpalanie zwłok⁴) zaczerpnięte zostały z kręgu kultur amfor kulistych i ceramiki sznurowej, podczas gdy prawzorcy identyfikatorów przedmiotowych (stylistyka

naczyn ceramicznych) TKK występowały głównie w kulturze grobów jamowych, kulturze ceramiki sznurowej, pucharów dzwonowatych i kulturze iwieńskiej. Wreszcie, obserwowalna jest „wędrówka” trzcienieckiej stylistyki naczyniowej z północy na południe oraz z zachodu na wschód.

Kolejną część omawianego rozdziału stanowi charakterystyka rozwoju struktur trzcienieckich. Autor prezentuje ją w ramach trzech etapów dokumentujących jego inicjację (s. 387–389), stabilizację (s. 389–390) oraz dezintegrację (s. 390–391). Etap pierwszy, inicjalny (horyzont wczesny, starszy odcinek horyzontu klasycznego w ujęciu innych badaczy), obejmował obszary rozciągające się we wspomnianej wcześniej części Nizy Polskiego. W rejonie tym na początku II tys. BC zainicjowane zostały procesy prowadzące do unifikacji kulturowej ugrupowań o tradycjach schyłkoweoneolitycznych (w tym subneolityczne) i wczesnobrązowych, które w efekcie zaowocowały powstaniem TKK. Okres formowania się nowej struktury kulturowej cechowała mała stabilność osadnictwa i zróżnicowane strategie gospodarcze oraz zróżnicowany obrządek pogrzebowy.

Etap drugi, synchroniczny z horyzontem klasycznym, dokumentuje okres „stabilizacji” kręgu trzcienieckiego. W jego początkowym stadium (okres między 1800 a 1650 BC) dochodzi do przemieszczenia się części społeczności „trzcienieckich” na południowy i południowy wschód – w strefę wyżynną. W końcu pierwszej połowy II tys. BC TKK osiąga maksymalny zasięg przestrzenny. Można wówczas wyróżnić w jej ekumenie dwie zasadnicze enklawy, północną i południową, cechujące się nieco odmiennym rytmem rozwoju. Indywidualność obu tych stref wynikała również z odmiennych mechanizmów rządzących ich powstawaniem.

Dezintegracja charakteryzowanej struktury kulturowej zdaniem P. Makarowicza była wynikiem splotu wielu czynników kulturowych i naturalnych, oddziałujących w dłuższym czasie. W ujęciu tego badacza „istotne, być może, decydujące znaczenie [dla zaniku TKK – J. A.] miał nieuchronny proces oddalania się od neolitycznego „wzorca mentalnego” w zakresie ideologii, obrzędowości i konstrukcji struktury społecznej” (s. 391).

Ostatnim zagadnieniem poruszonym na łamach prezentowanego opracowania jest kwestia roli kręgu trzcienieckiego we współczesnym mu świecie środkowoeuropejskiej cywilizacji epoki brązu (s. 392). W opinii Autora TKK był swoistą „cywilizacją pogranicza”, która cechowała się długim trwaniem i okupacją znacznego terytorium.

W *Zakończeniu* (s. 393–394) P. Makarowicz umieszcza skondensowaną charakterystykę wspólnot „trzcienieckich” zwracając uwagę na ich „generalnie polimorficzny obraz” (s. 394).

Przechodząc do końcowych uwag należy na wstępie zaznaczyć, iż w przypadku omawianej pracy zauważalny jest brak informacji na temat dalszych losów populacji „trzcienieckich” na terenach zajmowanych w środkowej i młodszej epoce brązu przez nowe ugrupowania kulturowe. Brak jest również, poza prozaiczną wzmianką o kontynuacji wzorców „trzcienieckich” w ceramice tarnobrzeskiej kultury łużyckiej i ciągłości osadnictwa pomiędzy tymi ugrupowaniami (s. 359; por. S. Czopek 1996, 1998, s. 159; M. S. Przybyła, W. Blajer 2008, s. 94 n.), odniesień do kwestii ewentualnego wkładu tradycji kręgu „trzcienieckiego” w dalszy rozwój nowopowstałych formacji kulturowych (np. J. Górski 1992, 1998; H. Taras 2006). Co prawda fakt ten nie rzutuje na zasadniczy cel niniejszej monografii,

⁴ Właściwą, tj. całkowitą kremację należy łączyć początkowo z oddziaływaniami płynącymi z rejonu Kotliny Karpackiej i środowisk „linińskich” (tzw. „starszy horyzont kremacji”), w okresach późniejszych (2. poł. II tys. BC) – ze środowiskiem kultur pilińskiej, mogliwej oraz rodzącym się kręgiem pól popielnicowych (tzw. „młodszy horyzont kremacji”) (s. 384–386).

jakim jest charakterystyka wewnątrzsystemowa TKK, jednak w porównaniu z obszernymi informacjami na temat powiązań tego kompleksu z kulturami wcześniejszymi (poprzednikami TKK) i jego pozycji w ramach środkowowschodnio-europejskiego świata epoki brązu, pozostawia on pewien niedosyt.

Monografia P. Makarowicza nie jest też wolna od pewnych drobnych nieścisłości, takich jak choćby jednakowe oznaczenie dla dwóch różnych stanowisk (nr 12 na mapie ukazującej dystrybucję buław kanelurowanych – ryc. 6.12), czy też dwukrotne umieszczenie w bibliografii jednej z pozycji⁵.

Powyzsze uwagi nie pozostają w sprzeczności z jednoznacznie pozytywną oceną omawianego opracowania. Praca ta stanowi nie tylko niezwykle ważne kompendium dotyczą-

sowej wiedzy w zakresie kręgu trzcinieckiego, ale także znacząco ją uzupełnia. Na szczególne uznanie zasługuje to, iż jak już wspomniano na wstępie, mamy tu do czynienia z pierwszą, całościową monografią tego ugrupowania kulturowego. Niewątpliwym jej atutem jest fakt, iż każda postawiona przez badacza hipoteza poparta jest solidną argumentacją opierającą się nie tylko na źródłach *stricte* archeologicznych, ale również na wielu analizach z zakresu nauk przyrodniczych. Ponadto zwraca ona uwagę stosowaniem przez Autora zróżnicowanych sposobów podejścia do rozpatrywanych zagadnień – w zależności od badanej problematyki wykorzystuje on wybrane założenia z archeologii kulturowo-histerycznej, procesualnej oraz postprocesualnej.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Czopek S.
1996 *Z badań nad kulturą trzciniecką na Płaskowyżu Kolbuszowskim. Region osadniczy nad Trzebośnicą*, „MSROA”, t. 17, s. 11–17.
- 1998 *Z badań nad osadnictwem kultury trzcinieckiej w Polsce południowo-wschodniej*, [w:] Koško A., Czebreszuk J. (red.), „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces?, Poznań, s. 149–159.
- Gardawski A.
1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, „Mat. Star.”, t. 5, s. 7–189.
- Górski J.
1992 *Uwagi o schyłkowych fazach kultury trzcinieckiej i początkach kultury łużyckiej na terenie Nowej Huty*, „MANH”, t. 15, s. 63–72.
- 1998 *Kultura trzciniecka i kultura łużycka. Problem zmiany kulturowej w zachodniej Małopolsce*, [w:] Koško A., Czebreszuk J. (red.), „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces?, Poznań, s. 361–378.
- Przybyła M.S., Blajer W.
2008 *Struktury osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na obszarze podkarpackiej wysoczyzny lessowej między Wisłokiem a Sanem*, Kraków.
- Taras H. (red.)
2006 *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*, Lublin.

⁵ I. Bóna, *Die Mittlere Bronzezeit Ungerns und Ihre Südöstlichen Beziehungen*, Budapest 1975.